

torul descoperă într-o reprezentare înnoită — de loc convențională și adesea nuanțată în limita obiectivelor lucrării — o Romă originală, fertilă în ideile generate de realitățile istorice. Interferența subtil realizată a marilor curente de gândire antică, epicureismul, stoicismul, platonismul și aristotelismul, este permanent și original urmărită de autorul acestei interesante reprezentări a Romei ideologice.

Interesul cărții lui Alain Michel nu se oprește, dealtminteri, la liniile generale ale unor structuri supuse reflectorului evoluției istorice. Capitolele și subcapitolele lucrării abundă în observații subtile și originale. Se cere semnalată reconstituirea debuturilor filozofiei politice romane, prezentările lui Salustiu și Cicero, August, Seneca și Tacit. Considerăm ca foarte judicioase caracterizările imaginii ciceroniene despre așa-numitul *rector rei publicae* (p. 41), aprecierea că de fapt Salustiu a fost cel care a pregătit soluțiile ideologice augusteice (p. 55), precizarea rolului esențial jucat de Carneade în dezvoltarea filozofiei romane (p. 16), aserțiunea că multă vreme stoicismul a inspirat nu numai opoziția senatorială (care nu se limita la o rezistență pasivă ci acționa pe plan ideologic), ci și măsurile dure adoptate de unii împărați (p. 70). Într-adevăr, la originile prăbușirii lui Nero se află eșecul politicii economice (p. 73), Iulian Apostatul a rămas fidel tradiției romane, care nu separa natura de cultură, fericirea de rigoare, umanismul de civilizație (p. 103), iar Tacit s-a dovedit un profet (p. 110), așa cum sînt în general marii scriitori.

Impactul factorului economic nu este, în general, neglijat de autorul acestei cuprinzătoare istorii a doctrinelor politice. Dar ni se pare că nu se realizează totdeauna clar distincția între formele oficiale de organizare socială — de pildă ordinele — și forțele sociale reale. Tocmai raporturile dintre aceste forțe și reflexele lor politice explică preponderența oligarhiei în societatea romană a Republicii; moravurile, cărora A. M. le atribuie cauzalitatea acestei situații (p. 13) sînt, la rîndul lor, determinate de aceste raporturi sociale. În ce privește dezvoltarea politică a creștinismului, îndeobște prezentată cu sagacitate de autor, trei momente mai importante se schițează, după părerea noastră: contestarea radicală a societății romane — ilustrată de Tertulian, la care se referă și autorul, dar și de Commodianus — solidarizarea globală cu această societate — aliată în acest moment cu noua religie — și o anumită dezangajare — promovată de Augustin, atunci cînd crepusculul structurilor politice ale Romei devenise manifest. Desigur, chiar în prima fază, Minucius Felix pledează pentru deschiderea spre interesele societății romane, dar, după părerea noastră, începuturile creștinismului nu se reduc la bivalența: acceptarea structurilor date — depășirea lor prin căutarea transcendentului.

Aceste obiectii — și sugestii — nu acționează restrictiv asupra aprecierilor favorabile mai sus formulate. Ne aflăm în fața unei sinteze remarcabile, redactată în stilul strălucitor pe care l-am întîlnit totdeauna în numeroasele lucrări ale profesorului Michel. Într-un cuvînt, ultima sa carte se prezintă așa cum trebuie să fie o carte de excelentă popularizare, de înaltă „vulgarizare”.

Eugen Cizek

WERNER SUERBAUM, *Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff*, ediția a 2-a, Münster-Westfalen, Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1970, 364 + XXVII p.

Ediția a doua a cărții profesorului Werner Suerbaum de la Universitatea din München constituie o reproducere fotomecanică a ediției apărute în 1960 la aceeași editură. Modificările în text, puțin numeroase, sînt indicate prin paranteze ascuțite; în schimb ediția a doua cuprinde o discuție a lucrărilor de specialitate apărute între timp (p. 307—326), un indice al locurilor

citare (p. 327—340), de autori moderni (p. 340—347) și unul de nume și materii (p. 348—364), care măresc evident funcționalitatea cărții. Cum prima ediție nu a fost recenziată în revista Studii clasice, ne folosim de acest prilej pentru a prezenta specialiștilor din România această carte în care sînt analizați o serie de termeni esențiali aparținînd vocabularului politic latin în evoluția lor din antichitate pînă în evul mediu timpuriu.

Evident materialul de analizat este imens și prima problemă pe care autorul a trebuit să o rezolve a fost restrîngerea în limite rezonabile a problemei. Domnia-sa se oprește asupra următorilor autori și opere pe care îi socotește deosebit de importanți sub raportul terminologiei: Cicero, din opera căruia analizează aproape în exclusivitate *De republica*, Tacitus, Tertulian, mai ales *Apologeticum*, Iustin, *Scriptores Historiae Augustae*, Ammianus Marcellinus, Augustinus doar *De ciuitate Dei*, Orosius *Historiae aduersum paganos*, Cassiodor, *Variae* și Iordanes. Termenii analizați sînt următorii: *respublica*, *regnum*, *imperium*, *status* și *ciuitas*.

Cum se vede scriitorii analizați sînt în special istorici, deoarece autorul socotește pe drept cuvînt că în scrierile lor se găsește materialul cel mai bogat. Unii sînt prezenți mai ales pentru că la ei apare în modul cel mai clar preponderența unor termeni cum ar fi, de pildă, *imperium* la Iustin, *res publica* în *Historia Augusta*, *res Romana* la Ammianus Marcellinus, *regnum Romanum* la Orosius. Dintre termenii analizați locul central îl ocupă *res publica*, deoarece acesta pune cele mai dificile probleme. Ceea ce îl interesează pe Werner Suerbaum în mod deosebit este aplicarea termenilor *res publica* și *imperium*, deci termeni care desemnează realități romane prin excelență, unor state din spațiul extraroman, iar pentru *regnum* modul în care este el aplicat statului roman. În sfîrșit, o altă problemă care a stat în atenția autorului este cea a raporturilor dintre termenii analizați, sinonimia și deosebirile lor. Aici se cuvine să subliniem finețea analizei deoarece autorul socotește că, acolo unde în general se crede că variațiile de terminologie se explică pur și simplu ca variații stilistice, este de fapt vorba de o nuanțare artistică din care concepțiile politice ale scriitorului pot fi ușor sesizate (« Mir will jedoch scheinen, dass sich gerade in der *Variatio* eine Kunstvolle Nuanzierung zeigen kann », p. 82). Exemplele pentru aceasta sînt extrase din operele lui Tacitus, *Ann.* I, 42, 1 (discursul lui Germanicus) unde în aceeași frază se întrebuițează atât *res publica* cît și *imperium Romanum*; autorul arată că dacă pentru un general supunerea față de comunitate — *res publica* — era normală, în schimb pentru soldați ideea de *res publica* este străină: ei sînt supușii împăratului și, în consecință, apără *imperium*-ul; în *Ann.* XIV, 47, 1 unde celor din anturajul împăratului care afirmau că în cazul morții acestuia imperiul va fi distrus — *qui finem imperio adesse dicebant* — Nero le replică tăios *habere subsidium rem publicam*. Ambele expresii sînt echoice și prin aceasta afirmă, pe drept cuvînt după părerea noastră, Werner Suerbaum că Tacit a vrut să sublinieze printr-o formulare bine gîndită antiteza dintre imperiu și republică. Un asemenea mod de analiză ni se pare binevenit, deoarece nu de puține ori Tacitus subliniază prin variații stilistice antiteza dintre două realități. Iată un alt exemplu: atunci cînd la începutul istoriilor Tacit anunță intenția de a scrie mai tîrziu istoria domniei lui Nerva și a lui Traian, el se exprimă în următorii termeni: *quod si uita suppedital, principatum diui Neruae et imperium Traiani* (...)*senectuti seposui*; Nerva a fost un *princeps* prin excelență în opoziție cu Traian care s-a bazat pe forță în guvernarea sa, a dus o politică externă activă și, în consecință, a fost *imperator*. Astfel Tacit subliniază stilistic deosebirea esențială dintre guvernările celor doi împărați.

Termenii analizați sînt urmăriți în evoluția lor istorică și în ponderea pe care o au în terminologia politică de-a lungul secolelor. În epoca republicană tîrzie, momentul Cicero, *res publica* constituie termenul fundamental al vocabularului politic roman și inițial el însemna lucru al poporului „*Sache des Volkes*”, un „lucru” căruia viața romanului îi este în întregime subordonată. Dar în realitatea luptelor politice de la sfîrșitul republicii conceptul este folosit într-un sens nou și anume în antiteză cu *regnum*. Totuși *res publica* rămîne cu sensul fundamen-

tal de organizare a unui popor într-o comunitate de drept și de interese, indiferent de forma constituțională, sens pe care îl păstrează și în operele lui Tacitus; se constată însă la istoricul roman ca la nici un alt scriitor al antichității, interdependența între *res publica* și *libertas*. Adevărata *res publica* dispare odată cu Augustus; prof. Werner Suerbaum arată că în trei locuri *res publica* apare în mod clar cu sensul de vechea formă de guvernământ romană pe care principatul a eliminat-o, deci în sensul modern de republică (Hist. I, 16, 1; I, 50, 3) și mai ales lamentația din Ann. 1, 3, 7 *quotus quisque reliquus, qui rem publicam uidisset*). Mai există cel puțin încă un loc unde *res publica* are acest sens și anume în Ann. III, 24 *ut ualida diuo Augusto in rem publicam fortuna, ita domi inprospera fuit*. . . Istoricul se folosește de ambiguitatea lui în construit cu acuzativul: sensul de adversitate sau de relație. Aceeași expresie este întrebuițată într-un context mai clar în Ann. I, 8; *nunc senem principem potentia, prouisis etiam heredum in rem publicam opibus*. Însăși ambiguitatea construcției folosite este o dovadă a atitudinii lui Tacit și ea se precizează dacă ținem seama de antipatia subînțeleasă a istoricului față de Augustus.

La Tertullian contradicția ideologică dintre imperiu și republică dispore. Termenul de *res publica* se întâlnește mult mai rar deoarece pentru creștini comunitatea nu se referea la imperiul roman, a cărui universalitate ei nu o recunoșteau, ci se extinde la întreaga lume. În locul lui *res publica* el folosește *imperium* și introduce un termen nou *status Romanus*. Dar întrebuițarea lui *status* în această accepție rămâne încă multă vreme un fenomen izolat și este de remarcat că *status* nu este niciodată folosit abstract și este întotdeauna raportat la un anumit stat. Folosirea lui abstractă începe abia în secolul XIV.

Iustin folosește terminologia tradițională dar, fapt surprinzător, *imperium* și *res publica* nu sînt aplicați numai statului roman ci în foarte numeroase cazuri și altor state. Cum Iustin este tributar și în materie de terminologie lui Troguș Pompeius înseamnă că această aplicare a celor două concepte datează din epoca lui Augustus. W. Suerbaum explică această întrebuițare prin însuși subiectul operei istoricului: el abordează o temă de istorie universală al cărei centru de greutate îl constituiau statele ce au precedat Roma ca mare putere; ideea centrală era cea a patru imperii universale. Iustin nu se mulțumește numai cu termenul *regnum* ci folosește și *imperium* și *res publica*. În schimb statul roman nu este niciodată numit *regnum*. Explicația ni se pare plauzibilă mai ales pentru *imperium*, căci și Tacit îl aplică altor state, mai ales celui part, întrucît imperiul partic era în multe privințe similar celui roman dar nu popoarelor germanice, de pildă, care nu constituiseră o organizație politică stabilă. Mai ciudată este folosirea lui *res publica* la alte popoare, căci faptul apare foarte rar la scriitorii latini.

Față de scrierile lui Iustin, *Historia Augusta* apare mult mai conservatoare. *Imperium* apare aplicat numai imperiului roman, dar este concurat de *orbis* și de *res publica*. *Historia Augusta* este (în afară de Iustin, greu de datat) prima operă analizată de Werner Suerbaum redactată după promulgarea Constituției Antoniniene (212 e.n.). Prin acordarea cetățeniei romane tuturor locuitorilor imperiului *res publica Romana* se extindea asupra întregului *imperium Romanum*; astfel explică autorul folosirea termenului *res publica* în sens spațial. Se constată că pînă și în această epocă mai există voci izolate pentru care *res publica* nu trebuie confundată cu *res priuata*, *hereditas* a împăratului. Aceleași concluzii se desprind și din cercetarea vocabularului politic al lui Ammianus Marcellinus: *res publica* este folosit în același timp și în același sens cu *res Romana*.

O schimbare notabilă se remarcă în opera lui Augustinus și mai pregnant chiar, în cea a lui Orosius: folosirea pe scară largă a expresiei *regnum Romanum*. În terminologia politică creștină *regnum* deține locul preponderent. În *Vulgata*, de pildă, se găsesc aproximativ 520 de locuri în care este folosit *regnum* față de 80 pentru *imperium* și o singură dată *res publica*. Sînt cunoscute expresiile creștine esențiale: *regnum Dei* și *regnum caelorum*. Pentru Augustin

imperiul roman este similar celorlalte imperii antice, celui asirian de exemplu și, în consecință, i se poate aplica foarte bine, din punctul său de vedere termenul de *regnum*. Cu toate acestea el continuă să folosească în mod curent și *imperium Romanum* sinonim cu *regnum Romanum*. Termenul *res publica* din punctul de vedere al teoriei lui Augustinus, ar putea fi aplicat tuturor statelor păgâne, dar, în practică, este folosit aproape exclusiv numai pentru statul roman. Tradiția se dovedește a fi încă puternică. Pentru Orosius *res publica* nu poate fi aplicată decât imperiului roman: barbarii se așază pe *solum Romanum* dar o preluare de către ei a lui *res publica Romana* este exclusă.

O generație mai târziu (Cassiodor, Iordanes) a devenit realitate ceea ce pentru Orosius constituia o simplă utopie: pe teritoriul imperiului roman se constituie un stat gotic care este denumit chiar și *res publica* dar, fapt semnificativ, nu o *res publica Gothica* ci o *res publica Romana*.

Acesta este în linii generale conținutul cărții profesorului Werner Suerbaum. În cursul analizei autorul se referă adesea și la alți scriitori decât cei analizați astfel că cititorului i se înfățișează o imagine de ansamblu bine conturată a evoluției termenilor aleși din timpul republicii târzii până în evul mediu timpuriu. Evident imaginea este departe de a fi completă căci autorul a fost obligat din cauza imensității materialului să opereze o riguroasă selecție. Din acest punct de vedere ni se pare că mai ales pentru epoca principatului trebuiau avuți în vedere și alți scriitori. Tacitus, ca orice mare scriitor, inovează adesea și sensul termenilor folosiți de el este reflexul propriei sale concepții, nu reprezintă conștiința publică. Sub raportul conștiinței publice autorii minori sînt mult mai interesați. *Res publica* la Tacit înseamnă în câteva rînduri vechea formă republicană de guvernămînt. Dar această accepție este oare proprie numai lui Tacit sau se găsește și la alți scriitori ai epocii, de pildă Suetoniu? Problema ni se pare demnă de luat în seamă mai ales că *res publica* în această accepție se va întîlni mult mai târziu.

Asemenea lucrări se cer continuate. Materialul este imens; abia atunci cînd vor exista cărți similare, în care să fie analizați și alți termeni și scriitori, se va putea construi o imagine completă a vocabularului politic roman din epoca imperială.

Gh. Ceașescu

GEORGES CIULEI, *L'Équité chez Cicéron*, Amsterdam, Adolf Hakkert, 1972, 61 p.

*L'Équité chez Cicéron* constituie în primul rînd un studiu de exegeză. Autorul nu-și propune să cerceteze noțiunea de *aequitas* la Cicero sub toate aspectele ei, ci numai să fixeze gîndirea sa în această materie, ceea ce datorează filozofiei grecești, precum și aportul personal al filozofului roman. Deși într-unul din capitolele lucrării („*Éléments de la philosophie grecque dans la conception cicéronienne de l'équité*”, p. 26) autorul arată că unicul scop al analizei e de a pune în evidență influența gîndirii grecești în formarea noțiunii romane, totuși lucrarea atinge și alte aspecte conexe, cum ar fi utilizarea practică pe care o dă Cicero noțiunii de *aequitas*. Studiul cuprinde 5 capitole (nenumerate) ale căror titluri sînt următoarele: „*Observations sur l'expression aequum et bonum dans l'œuvre de Cicéron*”; „*Éléments de la philosophie grecque dans la conception cicéronienne de l'équité*”; „*Les rapports de l'équité avec le droit et la justice dans l'œuvre de Cicéron*”; „*L'équité comme norme d'interprétation du droit chez Cicéron*”; „*Pro Caecina, une application pratique de la notion d'équité*”.

Studiul începe cu analiza sensului pe care-l are la Cicero formula *aequum et bonum*. Formula mai veche, cea de *bonum et aequum*, apare la Cicero ca *aequum et bonum* și ar indica